

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2021-4
Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года

Хива-2021

Gizatulina O.I., Kuziev Sh.A. Accurate translation of words as a means of knowing the linguistic value	227
Jumaniyozov O., Ozatova N. O'zbek tiliga nemis tilidan o'zlashgan so'z va so'z birikmalarining semantik differensial tahlili	229
Kamalova D.A. Systemic features of English phonetic terminology	232
Kenjaeva Z.A. Peculiarities of kinema perception in English	234
Khazratova G.Sh. Development of intercultural communication skills of modern foreign language teachers	236
Khudoyorova N. Alisher Navoi is the creator of the abyss	238
Madiyrov Sh.Q. Xorazm shevalari onomastik tizimida forsiy qatlamga xos toponimlarning qo'llanishi	241
Narziyeva I.Z. Ona tili va chet tillarning tipologiyasi haqida	243
Nurjanov O. Shevalarda uchraydigan uy-ro'zg'or asboblari, milliy kiyimlar va milliy o'yinlarni ifodalaydigan etnografik birliklar	246
Rasulova M.A. A communicative approach in teaching English	249
Saidova Z.U. Content of collaborative language learning in teaching foreign language	251
Sharakhimov Sh.F. Helpful strategies to reinforce vocabulary	253
Sharipov S.S., Ruzimurodova Z.G. Problems of compiling terminological and lexicographic dictionaries	255
Shodikulova A.Z. Specifics of mythonyms containing phraseological units	259
Shukurova B.B. Characteristics of Shukur Kholmirezayev's work	261
Sobirova M.J. Maxsus maqsadlar uchun ingliz tilini o'qitish usullari	264
Sultanova D.A. The category of typological modality in Uzbek and English languages	266
Vosiyeva Sh.I. Semasiologiya tilshunoslikning bir tarmog'i sifatida	267
Xamidova D. Lexico-semantic relationship of economic terms in English	269
Абдуллаев А.В. Особенности предикатного значения имени существительного	272
Артыкова Г.Ш., Джуманиязова И. Использование семантических множителей для интерпретации вторичных значений слова	274
Бойманов Э.Г. Туризм терминологиясида сўз ясалиши	277
Джураева З.Р. Фитоним «дереву» в паремнологическом пространстве русского и узбекского языков	280
Зоирова А.И., Мирзаева Х.М. Взгляды о практике преподавания иностранных языков и профессиональных навыков	283
Матқулиева М.Ф. “Шахриёр” достони сюжетининг генезиси ва илк манбалари	287
Рахимова Г.А., Зоирова А.И., Чоршанбиева З.К. Отражение детского и подросткового мировоззрения в детской литературе запада и востока	291
Ризоева М.А. Мифологик афсоналар хусусида айрим мулоҳазалар	295
Садиев Ф.П. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да берилган ўзлашма терминлар таҳлилига доир	298
Сидоркова Л.Р. Основные тенденции преобразования форм прошедшего времени глагола в «Слове о полку Игореве»	300
Турсунова Н.Х. Драматик асарларда этнопоэтик фольклоризмлар	303
Уринбаева Д.У. Повышение технологии творческой проектной деятельности для обучения русского языка	306
Халибекова А.К. Анималистик компонентли фразеологик бирликларнинг метафоризацияси	308
Худайбергенов Ш., Рузимбаев Х.С. Лексико-семантические особенности диалектизмов в произведениях Н.В.Гоголя	310
Ширинова М. Жадидчилик ибтидоси ҳақида айрим мулоҳазалар	313
Ширинова М. Қардош халқлар жадид матбуотида ҳаммаслақлик	315
Эназаров Т., Ҳамидова Н. Ўзбек халқ ўйинларининг келиб чиқиши	318
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ	
Ataullayev Z.M., Qo'shbaqov F.Z., Eshchanov R.A. Kimyoni o'rganishda o'quvchilarda o'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalarini shakllantirish	320
Duldulova N.A. Issues of moral education in foreign language classes in technical universities	322
Ochilova M.A., Nafetdinov Sh.Sh. Oliy ta'lim muassasalarida ta'limning kredit-modul tizimida tuproqshunoslik fanlarini o'qitishning o'ziga xos jihatlari	324
Асадуллаева Н.М. Фаол фуқаролик позициясига эга талабаларни шакллантиришнинг инновацион-педагогик тамойиллари	327
Багавова Э.Р. Дистанционное обучение русскому языку	330
Махмитова Д.С. Ёшларни ҳалол ва меҳнатсевар қилиб тарбиялашда оиланинг ўрни	332

...Sardor bo'lib yo'l boshladim,
Darbanddan ilg'or toshladim,
 Mindim arab ot ushladim,
 Surdim armonim qolmadi...(357-bet).

Xorazm dostonlarida uchraydigan forsiy qatlamga oid onomastik birliklar, xususan, toponimlar xuddi ana shu bosqichlarni bosib o'tgan birliklardan iborat desak, xato bo'lmaydi. Muayyan hududiy arealni nomlab keladigan joy nomlari dostonlarda ro'y beradigan voqea hodisalarga real hayotiy tus berish uchun xizmat qilibgina qolmay, kezi kelganda bunday nomlarga uslubiy, ekzotik ma'nolarni ifodalash vazifasi ham yuklatilishi mumkin. Masalan, **Gardiston**, **Gulsutun** kabi joy nomlarida ana shu xususiyat yetakchilik qiladi. "Go'ro'g'li" turkumiga kiruvchi dostonlardan olingan quyidagi parchalarda ana shu toponimik birliklar ishlatiladi:

...G'irko'k bilan **Gardistonning** nargi yog'idagi tog'ning oshuviga, ya'ni u arabning bergi chetiga borib tushib, shu yerda tonggacha otini o'tga qo'yib yotdi.. [1.366]; yoki:

...Bu qal'a otina **Gulsutun** derlar,
 Sochinglar ko'shkina mushki anbarlar.. [3.275].

Birinci parchada qo'llanilgan forsiy tillarga aloqador **Gardiston** nomi "changli hudud", "to'fonlar makoni" kabi toponimik ma'noni ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Ikkinchi misoldagi **Gulsutun** onomastik birligi bino nomi (oykonim) sifatida uslubiy tasviriy funksiyalarni ifodalash uchun qo'llanilmoqda. Bu yerda qal'aning "juda chiroyli", "ustunlari gulli naqshlar bilan bezatilgan" kabi ekzotik-tasviriy vazifalarni ifodalashga yo'naltirilgan.

Dostonlarimiz tilidan o'rin oilgan forsiy qatlamga xos onomastik birliklardan yana biri **Dilkusho** oykonimidir. Ushbu nom **ko'shk nomi** sifatida "Royi chin" dostonida qo'llanilgan. "...Otam mango bog'i meydon tarafda ko'shki **Dilkusho** bino qilsun. Man anda qirq kanizim birla ko'shk ustinda o'tirurman, viloyatg'a jar qildursun..." (149-bet).

Umumlashtirib aytish mumkinki, Xorazm dostonlarida turli xildagi ma'noviy guruhlariga mansub bo'lgan nomlarni forsiy qatlamga xos onomastik birliklar orasida ham ko'plab uchratamiz. Ularning lisoniy jihatlarini aniqlash tilshunosligimizning nomshunoslik sohasi rivojiga muhim hissa qo'shishiga shubha yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Go'ro'gli. Nashrga tayyorlovchilar: To'ra Mirzo va Zubayda Husainova. Aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o'g'li. –Toshkent: Sharq nashriyoti, 2006.
2. Olloyorov Q., Madiyorova V. Xorazm xalq dostonlaridagi atoqli otlar lug'ati. –Toshkent: Adabiyot uchqunlari. 2017.
3. Ошикнома. 1-китоб. Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев., Г.О.Эшжонов., С.С.Рўзимбоев., А.Ахмедов. –Урганч: Хоразм нашриёти, 2006.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.3-жилд. –Тошкент: Университет, 2009.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрир остида. www.ziyouz.com. "З" ҳарфи

UO'K 81

ONA TILI VA CHET TILLARNING TIPOLOGIYASI HAQIDA

I.Z. Narziyeva, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotasiya. Maqolada ona tili va chet tillarning tipologiyasi va uning turlari haqida gapirilgan. Til, odamlarning eng muhim va ajablanarli darajada mukammal vositasi, fikr almashish vositasi, bu xilma-xil va murakkab vazifalarni bajara oladi, chunki bu juda moslashuvchan va shu bilan birga mukammal uyushgan tizimdir. Har qanday tizim singari til ham ikki tomonga ega. Xususiyatlarning asosiy, muhim xarakteristikasini guruhlash va bir qator tillarda kuzatilgan umumiy qonunlarni keltirib chiqarish tilshunoslikning maxsus bo'limi - lingvistik tipologiya shug'ullanadi, bu tillar turlari va lingvistik tuzilish turlarini o'rganish sifatida ham belgilanishi mumkin.

Kalit so'zlar: ona tili va chet tillarning tipologiyasi, fikr almashish vositasi, tilshunoslikning maxsus bo'limi, lingvistik tipologiya, umumiy tipologiya.

Аннотация. В статье рассматривается типология родного и иностранного языков и ее типы. Язык - самый важный и удивительно совершенный инструмент для людей, средство обмена идеями, он может выполнять эти разнообразные и сложные задачи, потому что это очень гибкая и в то же время прекрасно организованная система. Как и у любой системы, у языка есть две стороны. Специальная ветвь лингвистики, лингвистическая типология, занимается группированием основных, важных характеристик и выводом общих закономерностей,

наблюдаемых в ряде языков, которые также можно определить как изучение типов языков и типов языковых структур.

Ключевые слова: типология родного и иностранного языков, средства общения, специальный раздел языкознания, лингвистическая типология, общая типология.

Abstract. The article deals with the typology of native and foreign languages and its types. Language is the most important and amazingly perfect tool for people, a means of exchange of ideas, it can perform these diverse and complex tasks because it is a very flexible and at the same time perfectly organized system. Like any system, language has two sides. A special branch of linguistics, linguistic typology, is concerned with grouping basic, important characteristics and deducing general patterns observed in a number of languages, which can also be defined as the study of language types and types of language structures.

Key words: typology of native and foreign languages, means of communication, special section of linguistics, linguistic typology, general typology.

Til, odamlarning eng muhim va ajablanarli darajada mukammal vositasi, fikr almashish vositasi, bu xilma-xil va murakkab vazifalarni bajara oladi, chunki bu juda moslashuvchan va shu bilan birga mukammal uyushgan tizimdir. Har qanday tizim singari til ham ikki tomonga ega. U bir tomondan elementlardan - fonemalar, morfemalar, moddiy moddaga kiyingan so'zlardan - tovushlardan iborat bo'lsa, boshqa tomondan u tuzilishga ega. Tilning tuzilishini uning ichki tashkiliyligi, son-sanoqsiz elementlarning o'zaro munosabatlari va aloqalari sxemasi, yuqorida nomlangan va aloqa akti shaklida ishlashini ta'minlash tushunilishi kerak.

Alohida tillarni hisobga olsak, bir tomondan shunga o'xshash xususiyatlar bir qator tillarda mavjudligini osongina ko'rishimiz mumkin. Masalan, rus, polyak, bolgar tillarida biz umumiy ildizning ko'plab so'zlarini topamiz. Ushbu hodisa ularning bir xil genetik guruhiga - slavyan tiliga mansubligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, biz rus tilida oltita holatda rasmiylashtirilgan turlanish tizimi mavjudligini va bolgar tilida turlanish tizimi mavjud emasligini ko'ramiz. Binobarin, otning tuzilishi nuqtai nazaridan har ikkala til bir-biridan keskin farq qiladi.

Yer sharida juda ko'p tillar mavjud va ularning har biri boshqa tillar bilan bir qatorda ba'zi xususiyatlarga ega va biz faqat alohida tilda topadigan xususiyatlarga ega.

Agar biz o'zimizga ma'lum miqdordagi tillarning tuzilishining barcha umumiy xususiyatlarini yoki xarakteristikalarini aniqlash vazifasini qo'ygan bo'lsak, unda biz ushbu tillar guruhini ushbu xususiyatlar mavjud bo'lmaydigan ba'zi boshqa tillar guruhidan ajratib turadigan xususiyatlar yig'indisini olamiz.

Umumiy tuzilish xususiyatlari genetik aloqasi bo'lmagan turli xil tillarda uchraydi. Shunday qilib, sifatdosh ot bilan hech qanday kelishuvsiz kelganda aniqlovchi ibora ingliz, turkiy, mo'g'ul tillarida, yapon va xitoy tillarida uchraydi.

Ushbu tuzilish xususiyatiga ko'ra, so'zlarning moddiy tarkibidan qat'i nazar, yuqorida sanab o'tilgan tillar umumiy tuzilish xarakteristikasi bilan bir guruhga birlashtirilishi mumkin (A + N tuzilishi bilan aniqlovchili so'z birikmasiga ega bo'lgan tillar), bu erda sifat kelishik usuli bilan ot bilan bog'lanadi.

Xususiyatlarning asosiy, muhim xarakteristikasini guruhlash va bir qator tillarda kuzatilgan umumiy qonunlarni keltirib chiqarish tilshunoslikning maxsus bo'limi - lingvistik tipologiya shug'ullanadi, bu tillar turlari va lingvistik tuzilish turlarini o'rganish sifatida ham belgilanishi mumkin.

Lingvistik tipologiya (yun typos — nusxa, andoza, shakl, iz va logos — so'z, ta'limot) — tillar o'rtasida genetik munosabatlardan qat'i nazar, ularning tuzilmaviy va funksional xususiyatlarini qiyosiy o'rganuvchi tilshunoslik sohasi. Ilmiy jihatdan Lingvistik tipologiya tillardagi farqli va o'xshash alomatlarini guruhlariga, andozalarga va tiplarga ajratish yo'li bilan tatbiq etish metodi hisoblanadi. Vazifasiga ko'ra, funksional (ijtimoiy tilshunoslik) va sturuktural (tilning ichki qurilishi va tarkibi) tipologiya farqlanadi. Tillarning morfologik (tipologik) tasnifi amorf (affikslari bulmagan), agglyutinatив, flektiv, polisintetik tillarni ularning grammatik shakli (tipi) asosida farqlaydi. Lingvistik tipologiya esa bu tillar guruhlaridagi alomatlarini kategoriyalar yoki turli tuzilmaviy belgilarning leksik-semanik, fonologik, grammatik va stilistik satxlardagi ifodalanishi sifatida tadqiq etadi va, binobarin, tilning har bir sathiga xos tipologiya farqlanadi. Til tiplarining rivojlanishi va qad. tillarni rekonstruksiya qilish tarixiy tipologiya tuzilmaviy o'zgarishlarini o'rganadi. Tillarning hozirgi holatini qiyoslash sinxronik tipologiya ga tegishlidir. Lingvistik tipologiya keng miqyosda tillar universalialari bilan bog'lanadi.

Lingvistik tipologiya tillardagi xususiyatlarning sturuktural qonuniyatlarini topishga intilsa, til universalialari bu alomatlar jahondagi qaysi tillarda qanday tarqalganini o'rganadi.

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayn" asari Lingvistik tipologiyaga tegishli bo'lib, unda genetik jihatdan bir-biridan farqlanuvchi tillardagi semantika, qisman fonetika qiyoslangan. Hozirgi davrda ikki yoki undan ortiq tillarni o'rganuvchi qiyosiy yoki cho-g'ishtirma tilshunoslik ham Lingvistik tipologiya ga asoslangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, lingvistik tipologiya tillarning tuzilishidagi o'xshashlik va farqlarning individual, alohida holatlarini tekshirmaydi, faqat umumiy xarakterga ega bo'lganlar, ya'ni bir hil xususiyatlarning keng doirasini qamrab oladi.

Tipologik taqqoslash guruhlangan tillarning barcha ajralib turadigan tizimlarini qamrab olishi va ulardan nimani ajratib turishini va ularni birlashtirganini aniqlashi kerak. Bular, bir tomondan, tegishli leksik va grammatik birliklar tomonidan etkaziladigan tushunchalar, boshqa tomondan, ikkinchisining o'zlarining xilma-xilligi bilan o'zlari bo'ladi.

Tilshunoslik tipologiyasi yechishga mo'ljallangan maqsadlar va vazifalarga ko'ra, shuningdek ushbu fan o'rganan ob'ektga qarab tipologiya shartli ravishda **umumiy tipologiya va xususiy tipologiyaga** bo'linadi.

Umumiy tipologiya, dunyoning alohida tillari tizimlarini tavsiflovchi o'xshash va turli xil xususiyatlar yig'indisini aniqlash bilan bog'liq umumiy muammolarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Xususiy tipologiya cheklangan xarakterdagi muammolarni ko'rib chiqadi. Bu bitta tilning yoki cheklangan tillar guruhining tipologik xususiyatlarini o'rganish bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, slavyan va german tillari kabi faqat genetik jihatdan bog'liq bo'lgan tillarni o'rganish bilan shug'ullanadigan qiyosiy tarixiy tilshunoslikdan farqli o'laroq, tipologiya ham umumiy, ham xususiy tillar nafaqat, balki juda ko'p qarindosh tillarning, balki o'zaro bog'liq bo'lmagan tillarning tipologik xususiyatlari va xarakteriskalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Bunday holda, tadqiqotning boshlang'ich nuqtasi qarindosh tillarni o'rganishda bo'lgani kabi oddiy moddiy shakl emas, balki o'zaro bog'liq bo'lmagan tillarda umumiy morfemalarning umumiy semantikasi yoki funktsiyalari hisoblanadi. Demak, tipologik tadqiqot ob'ekti sifatida falon tillardagi shaxs olmoshlari tizimini yoki bajaruvchi nomlarini hosil qiluvchi qo'shimchali morfemalar tizimini va boshqalarni tasavvur qilish mumkin.

O'rganilayotgan aniqroq, konkret vazifalar va o'rganilayotgan ob'ektlariga ko'ra, xususiy tipologiya tarixiy yoki diaxronik tipologiyani o'z ichiga oladi, uning oldida alohida tillar davlatlari tipologiyasidagi tarixiy o'zgarishlarni o'rganish, alohida tillar va tillar guruhlarini tuzilishi tipologiyasini o'rganish vazifasi turadi; Masalan, tillarni almashtirish sintetik tip - analitikgacha yoki til tarixining qadimgi, o'rta yoki yangi davridagi nutqning ma'lum qismini xarakterlovchi grammatik kategoriyalar tarkibidagi o'zgarish.

Tipologik tadqiqotlar ham alohida quyi tizimlar, ham tillarning individual darajalari sohasida, masalan, fonologik tizimlar sohasida, morfologik tizimlar sohasida, umuman ikkala leksik tizim sohasida ham, so'zlarning tipologiyasida ham amalga oshirilishi mumkin. Ushbu tsiklning ishlari quyi tizimlarning darajasi yoki aspekti, tipologiyasi yoki tipologiyasi deb nomlanadi.

Va nihoyat, ma'lum bir hududda yoki hududda joylashgan tillarning umumiy tipologik xususiyatlarini va naqshlarini o'rganishni o'z ichiga olgan areal tipologiyasini alohida ajratib ko'rsatish mumkin, masalan: Bolqon yarim oroli yoki Sharqiy Sibir mintaqasi tillarining tipologik xususiyatlarini yaratish, masalan. bolgar, alban va rumin tillarida post-pozitiv maqolani shakllantirish; qiyoslang: bolg. ryochnik - lug'at, planinata - tog': sl'ntseto - quyosh va boshqalar.

Shunday qilib, bu holda biz umuman tilning tipologiyasini o'rnatish bilan emas, balki o'rganilayotgan tilning ona tiliga nisbatan tipologik xususiyatlarini aniqlash bilan shug'ullanamiz.

Biz odatiy ravishda tipologik tadqiqotlarning ushbu turini xususiy tipologiyaning bo'limlaridan biri bo'lgan ona va chet tillarining qiyosiy tipologiyasi deb ataymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. – Физматиздат, 2005. – 232 с. 2. Аракин, В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования / В.Д. Аракин. – М., 1989.
3. Афанасьева, О.В., Резвцова, М.Д., Самохина, Т.С. Сравнительная типология английского и русского языков (практикум) / О.В. Афанасьева [и др.]. – М.: Физматиздат, 2000. – 208 с.
4. Кошечая, И.Г. Сравнительная типология английского и русского языков / И.Г. Кошечая. – Минск: Выш.шк., 1980. – 270 с.
5. Мельников, Г.П. Системная типология языков / Г.П. Мельников. – М., 2000.